

TRADITSIOON JA AVANGARD: LISANDUSI 1990. AASTATE KIRJANDUSMUUTUSTELE

Piret Viires

Tallinna Ülikool

Ülevaade. 1990. aastal ilmus kolm eesti proosateost, mida on hakatud seostama 1990. aastate proosauuendusega – Mati Undi „Öös on asju“, Peeter Sauteri „Indigo“ ja Jaan Unduski „Kuum“. Kuigi eripalgelised teosed, on nad muutunud uurijate käsitlustes ja senises kirjanduskaanonis 1990. aastate kirjandusmurrangu lipulaevadeks. Artikkel analüüsib nende teoste rolli 1990. aastate proosamuutustes ja arutleb, kas ja kuidas need 1990. aastal ilmunud avangardsed proosateosed muutusid järgnevatel kümnenditel eesti kirjandustraditsiooni osaks. Artiklis jõutakse järeldusele, et kirjandustraditsiooni osaks kujunesid Undi ja Sauteri teostest lähtuvad liinid – vastavalt postmodernistlik ja kõnekeelne, vägisõnu kasutav kirjandus. Jaan Unduski keeleliselt külluslik, literatuurne, intertekstuaalne ja erootiline „Kuum“ jäi pärast ilmumist üksi ja eraldiseisvaks ning edasises kirjandustraditsioonis talle järgijaid ei leidunud. Seega muutusid Undi ja Sauteri teosed avangardist traditsiooniks, kuid Unduski romaani „Kuum“ kohta saab öelda, et see ongi jäänud kirjanduslukku püsima uuendusliku ja avangardsena.

Võtmesõnad: 1990. aastad, eesti proosa, kirjandusmuutused, modernism, postmodernism, Mati Unt, Peeter Sauter, Jaan Undusk

1990. aastate kirjandusmuutused

1990. aastate kirjandusmuutustest on senini kirjutatud päris põhjalikult. Murrangulise ajana on seda kümnendit näinud enamik kriitikuid ja kirjandusuurijaid, lisaks jooksvalt ilmunud kriitikale, aastaülevaadetele ja ülevaateartiklitele on 1990. aastaid käsitletud pikemalt Loomingu mõttevahetuses (Looming 1999–2001) ning

kirjandusuurimustes ja üliõpilastöodes (nt Viires 2000, Lopp 2003, Viires 2008). Kõige põhjalikumad ja üldistavamad käsitlused on 2001. aastal ilmunud „Eesti kirjandusloos“ ja Cornelius Hasselblatti „Eesti kirjanduse ajaloo“ (saksa keeles 2006, eesti keeles 2016). 1990. aastate kirjandusmuutuste käsitlused on jõudnud ka kooli-programmi ja õpikutesse ning ülikoolide kirjanduskursustesse.

Kuigi igal autoril on oma vaatenurk, ollakse põhilises ühel nõul: 1990. aastad olid eesti kirjanduses murrangulised aastad, mil senine kirjandustraditsioon põhjalikult ümber muudeti. Taustaks olid suured ühiskondlikud sündmused 1980.–1990. aastate vahetusel: Nõukogude Liidu lagunemine, iseseisva Eesti Vabariigi taasloomine, nii poliitilise kui ka majandusliku ruumi ümberkujundamine. 1990. aastate algul lisandusid muutused tehnoloogias, arvutite ja Interneti väga kiire ja ulatuslik areng. Kirjandusmuutuste üldiseks taustaks olid ka kirjastussüsteemi ümberkujunemine, tsensuuri likvideerimine ja muud ühiskondlikud ning poliitilised arengud, mis loid võimalused uute kirjandusnähtuste esiletõusuks, kirjanduskaanoni muutusteks, senisele kirjandustraditsioonile väljakutsete esitamiseks ja uuenduslike ning avangardsete kirjandusteoste sünniks.

Murranguperioodi luules on seostatud ennekõike 1980.–1990. aastate vahetusel tegutsenud rühmituse Hirohall loominguga ja nende loodud etnofuturismi kontseptsiooni levikuga (Sven Kivisildnik, Karl Martin Sinijärv, Kauksi Ülle jt). 1990. aastate alguse luulemuutuste eesliinil olid ka Hasso Krull, Kalev Kesküla, Elo Viiding, Triin Soomets jt. 1990. aastate teisel poolel lisandus neile nn „teine laine“ (Velsker 2000), ennekõike rühmitustest Erakkond, Tartu NAK ja T.N.T. esile kerkinud autorid (Kristiina Ehin, Aare Pilv, Contra, Jürgen Rooste jt). Kõige üldisemalt iseloomustavad luulemuutusi luulekeele teisenemine, seni teravalt eksisteerinud piiri kaotamine kirjanduse ja elu vahel, mängulisus, autoriimidži teadlik kujundamine, kirjanduse mõiste laiendamine, tihedad intertekstuaalsed suhted teiste kultuuritekstidega (vt ka Viires 2000, Pruul 2000, Velsker 2000, Hennoste 2000).

Nii luule- kui ka proosamuutuste puhul on käsitlejad esile toonud mõningaid võtmeautoreid ja võtmeteoseid, mis olid traditsiooni muutjad, omas hetkes n-ö avangardsed. Need uuenduslikud võtmeautorid muutusid aga omakorda 1990. aastate kaanoni ja uue kirjandustraditsiooni osaks. Avangardist sai traditsioon.

Proosamuutuste kohta on Epp Annus arvanud „Eesti kirjandusloos“, et ühiskondlikke muutusi 1990. aastate algul proosa otsest ei kujutanud, pigem andis demokraatlik ühiskond võimaluse kirjandusele takistamatuks arenguks (Annus 2001: 646). Üldiste proosa-arengute kohta leidis ta, et proosakirjanduse uuenduslik osa intellektualiseerus 1980.–1990. aastate vahetusel ja pakkus seega lugemismõnu intellektuaalile. 1990. aastate keskel toimus pööre, kirjandussituatsioon muutus ja tekstid muutusid lugejasõbralikumaks (Annus 2001: 646).

Proosamuutuste märgiline aasta 1990

Eesti proosakirjanduse muutustest kõneldes on esile tõusnud aasta 1990. Sellel aastal ilmus kolm teost, mida on peetud proosauuenduse seisukohast märgilisteks: Mati Undi „Öös on asju“, Jaan Unduski „Kuum“ ja Peeter Sauteri „Indigo“ (nt Annus 2000, Annus 2001, Krull 1997, Hasselblatt 2016).

Nende ühel aastal ilmumine oli juhus, kuna riiklikult juhitava kirjastuse ilmumistsükkel oli aeglane. Kõik teosed olid varem kirjutatud – Mati Undi romaan oli laduda antud 16.12.1988, Jaan Unduski „Kuuma“ on lõpetamisaastana märgitud 1987 (laduda antud 28.09.1988) ja Peeter Sauteri teos oli laduda antud 14.02.1989.¹ Ka autorite taust oli erinev – Mati Unt oli juba tunnustatud kirjanik, Undusk ja Sauter debütandid, kuid Undusk oli teinud endale nime kirjandusteadlasena. Erinev oli ka see, kuidas teosed ilmusid. Mati Undi ja Jaan Unduski romaanid ilmusid tavaliste pehmekaaneliste

---

¹ Autori enda andmetel oli ta „Indigo“ kirjutamist alustanud juba keskkooliõpilasena 1970. aastate lõpul – 1980. aastate algul (Sauter 2019).

raamatutena, kusjuures Jaan Unduski debüüt oli eraldi markeermata. Peeter Sauteri romaan ilmus aga noortele proosadebüütantidele mõeldud sarjas, milles samal, 1990. aastal ilmusid ka näiteks Tarmo Tedre „Tumedad jutud“, Rannar Susi „Neli lugu“ ja Piret Viirese „Tallinna ja Tartu vahel“.

Midagi oli neis kolmes teoses aga sellist, mis neid varasemast eesti kirjandustraditsioonist eristas.

Neeme Lopp on hiljem koguni märkinud, et need kolm teksti määratlesid järgnenud kümnendi proosa arengutee äärmised piirid ja võimalused. Seega tähistasid need teosed jõuliselt 1980.–1990. aastate vahetusel toimunud pööret eesti kirjanduses (Lopp 2004: 641). Ka näiteks Cornelius Hasselblatt on leidnud, et need teosed näisid markeerivat pööret (Hasselblatt 2016: 610).

Nii näeme, et uurijad on rõhutanud just nende kolme teose olulist rolli kirjandustraditsiooni muutmisel ja võime öelda, et tollaegses kirjandussituatsioonis olid need teosed uuenduslikud ja avangardsed.

Mati Undi „Öös on asju“

Mati Undi „Öös on asju“ tekitas ilmudes segadust ja kummastustki. Mati Unt oli selleks ajaks juba tuntud autor, alustanud 1960. aastatel noore autorina, osaline nii 1960. aastate proosamuutustes kui ka 1960.–1970. aastate teatriuuenduses. Ta oli ka varem kirjutanud uuenduslikke teoseid, nagu „Mõrv hotellis“ (1968) või „Sügisball“ (1979). „Öös on asju“ eristus aga Undi varasemast loomingust.

Kalev Kesküla on pidanud romaani „Öös on asju“ senise eesti kirjanduse teadaolevalt kõige keerulisemaks teoseks, kahtlustades, et autor naudib lugeja tüütamist (Kesküla 1990: 845). Teost iseloomustades leiab Kesküla, et kollaažromaaniks on ühendatud kõikvõimalikke erineva päritolu ja otstarbega tekste, ning väidab, et „Öös on asju“ on ka senise eesti kirjanduse teadaolevalt kõige iroonilisem teos (Kesküla 1990: 845). Hasso Krull on aga öelnud, et „Öös on asju“ ründab tervet realistliku kirjanduse koodi ning dekonstrueerib

„tõepärasuse“, „ammendavuse“ ja „rikkuse“ (kurnates lugejat pik-kade loetelude ja näiliselt tarbetu informatsiooniga), jõudes seeläbi tähenduse ja tähendusetause piirile (Krull 1990: 91).

„Öös on asju“ oli Neeme Lopi sõnade järgi teos, millega Mati Unt rajas teed läbi enda kirjutatud kirjanduse, jõudes omamütoloogia parodeerimiseni. Lopp leidis, et Unt oli ise osa sellest kirjandus-traditsioonist, mida murdma hakati (Lopp 2004: 641). Ka rõhutas ta, et Undi tekst tervikuna toimib mänguna kirjandustraditsiooni ja -kultuuri pinnal. Mäng fiktsiooniga aktualiseeritakse omaette poee-tilise võttena ning laiemas kontekstis on just see Undi ilukirjandus-like lausete ja konstruktsioonide sisuks (Lopp 2004: 646).

Põhiline paradigma, millega Mati Undi romaani seostati, oli aga postmodernism, mille kohta olid teadmised jõudnud 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul ka Eesti kultuuriruumi.² Postmodernis-miga seostati seda Undi teost juba sünkroonkriitikas. Näiteks leidis Kalev Kesküla: „Romaan on oma kunstilises radikaalsuses ja novaa-torluses väga modernistlik ja oma irooniahulluses väga postmoder-nistlik. Et aga iroonia pole siin vahend, vaid eesmärk, siis on teos postmodernism *non plus ultra* või juba ületatud postmodernism ehk eituse eitamise seaduse põhjal ikkagi modernism.“ (Kesküla 1990: 845)

Ka Neeme Lopp mõonab, et Mati Undi romaan andis oma ilmu-misajal alust kaasata teksti olemisviisi kirjeldamisse suuremat osa tol ajal postmodernismi kohta käibivatest arusaamadest, ja leiab, et Undi teose kattumised postmodernistliku paradigmana on ilmsed (Lopp 2004: 645). Samuti on Luule Epner pidanud „Öös on asju“ „Undi postmodernistliku proosa tipuks“ (Epner 2001: 498).

Nii ongi „Öös on asju“ postmodernistlik tekstistrateegiliselt, kuid ka postmodernismi esialgselt eesti kirjanduskriitikas levinud tähenduses – „segane nagu postmodernism“ (Kesküla 1990: 845). Teoses on esindatud rohkesti postmodernismile omaseid teksti-siseseid tunnuseid: narratiivi fragmentaarsus, intertekstuaalsed

² Postmodernismi jõudmisest Eesti kultuuriruumi vt Viires 2008: 43–48.

viited, võõrkeelsed tsitaadid, faktilise informatsiooni üleküllastatus, antiikmütide ja teadusajaloo seikade teosesse põimimine, alternatiivsed tegevusliinid, avatud lõpud, autori sekkumine teosesse, lugeja eksitamine. Suures üldises loos on hulk väikseid narratiive, mida jutustavad erinevad tegelased (taksojuhid, juhuslikult kohatud tütarlaps jne). Teoses on ka postmodernse maailma tehnoloogiamüstikat, mis on esindatud holograafiaharrastuse kaudu, ja saab öelda, et teoses kujutatud maailm ei ole realistlik nõukogude tegelikkus, vaid veidi kummastunud postmodernsehõnguline maailm (vt ka Viires 2008: 66).

Nii võib öelda, et Mati Undi „Öös on asju“ on postmodernistlik teos ja kuigi postmodernismi esines eesti kirjanduses varemgi (vt ka Viires 2008: 54–63), oli Undi romaan eelnevatest eesti kirjanduse postmodernismi näidetest radikaalsem ja just seetõttu uuenduslik.

Jaan Unduski „Kuum“

1990. aastal ilmus noore autori Jaan Unduski debüütromaan „Kuum. Lugu noorest armastusest“. Ehkki debüütteos, ei olnud Jaan Undusk 1990. aastal enam tundmatu algaja autor. Artiklis „Jaan Undusk kirjjanikuna“ kaardistas Luule Epner noore Unduski varajase loominguga ja tõi esile, et esimesed luuletused ilmusid tal 1978. aastal omakirjastuslikus almanahhis „Salong I“ (Epner 2018: 1594). Proosateostest ilmus kõigepealt novell „Õised rongid“ (Looming 1979, nr 6), millele peatselt järgnes „Olen amatöörautojuht“ (Looming 1981, nr 1) ja novell „Saar“ (Looming 1982, nr 7). 1986. aasta Loomingu veebruarinumbris avaldas Undusk esseenovelli „Sina, Tuglas“, mis tekitas poleemikat, aga pälvis siiski järgmise aasta kevadel Tuglase novelliauhinna. 1986. aasta lõpul kaitses Undusk kandidaadikraadi teemal „Friedebert Tuglase osa eesti ilukirjandusliku stiili teooria arengus“ (vt ka Epner 2018: 1595).

Seega ei olnud Undusk „Kuuma“ ilmudes kogemusteta noorkirjanik, vaid juba publitseerinud, auhinnatud ja ka teaduskraadi kaitsnud autor. „Sina, Tuglas“ oli ootused kõrgele tõstnud ja seetõttu

võeti „Kuum“ vastu soosivalt. Unduski romaani arvustasid näiteks Hasso Krull (1990), Piret Viires (1990) jt. Maimu Berg tõstis Unduski oma aastaülevaates (Berg 1991) kolme tugeva debüüdi hulka – Peeter Sauter, Jaan Undusk ja Tarmo Teder. Romaan sai ka Betti Alveri debüüdiauhinna koos Valeria Räniku luulekoguga „Orb“ (vt ka Epner 2018: 1596).

Kriitikas leiti, et selles romaanis on tegemist tekstitehnikaga, mis radikaalselt õõnestab traditsioonilist kirjandusmõistet, toodi esile tavatut keelekasutust, intertekstuaalseid viiteid eesti kirjandusele, Unduski kirjutuse lumma ja mõju. Maimu Berg kirjutas aastaülevaates: „Mis seal salata, kui miski on kirjandus, siis on seda Unduski romaan, otsekui illustratsioon terminile. Kohati ärritav oma külluslikkuses (mida praegu on kombeks barokseks nimetada), ometi tasus sellest küllusest läbi murda. Unduski teos on omamoodi sõnaks saanud Rubens. Raamat, milles on ühtaegu nii kose lõmastavat raskust kui ka oja vulisevat kergust.“ (Berg 1991: 398)

Arvustajad töid raamatu keskse teemana esile pinge erootika, lihalikkuse ja vaimse maailma vahel, näiteks leiti: „Sõna võlu, sõna tähendus muutub nõnda armastuse tähtsusest olulisemaks. [...] literatuurne külg tõuseb määravaimaks, erootiline ja hingeline pool hajuvad, alles jääb puhas kirjandus.“ (Viires 1990: 88)

Neeme Lopp on hiljem rõhutanud Unduski romaani keelelist eripära ja arvanud, et „Unduski romaani keelekasutus täidab suures osas neid ettekujutusi, mida seotakse kirjandusliku keelekasutuse või kirjanduslikkusega“ (Lopp 2004: 647).

Ka Epp Annus on leidnud, et Unduski tekst tähistab „keelejoobumust maailmajoobe taga, keelejoovet sellises intensiivsuses, et see Undi mõnulevad tekstimängud plassiks kahvatab“, ning rõhutanud nagu sünkroonkriitikudki: „Maailm on alati sõnadest tehtud, teab Undusk. „Kuum“ ei baseeru mitte maailma mõtestamisel, vaid sõnastamisel.“ (Annus 2001: 651) Samuti on ta „Kuum“ nimetanud modernismi kõrgpunkti esindavaks teoseks.

Nii seisnes Unduski teose avangardsus 1990. aastal just keelekasutuses, äärmuseni viidud literatuursuses.

Peeter Sauteri „Indigo“

Peeter Sauter oli 1990. aastal debütant, kelle esikromaan „Indigo“ äratas kohe tähelepanu ja sai kultusraamatuks. Sauter oli varem avaldanud tulevasest „Indigost“ katkendeid nii Vikerkaares peal- kirjaga „Tallinn 84“ (Vikerkaar 1988, nr 1) kui ka Loomingus peal- kirja all „Ma olen, sa oled, ta on“ (Looming 1988, nr 11). Vikerkaa- res ilmus temalt ka muid tekste, näiteks lühijutt „Kunagi ammu“ (Vikerkaar 1989, nr 8) ja näidend „Teele“ (Vikerkaar 1989, nr 11). Peeter Sauter oligi oma tekste ennekõike Vikerkaares avaldav autor, nii et Maimu Berg kirjutas temast ülevaates „„Vikerkaare“ proosa“ (Berg 1990). Berg suhtus noore Sauteri tekstidesse soosivalt, võrdles teda Vahingu, Hemingway ja Salingeriga, ning jõudis järeldusele, et kui „rääkida mingist kaasaegsusest, mis hetke üldisesse meeleollu kõige paremini näikse sobivat, siis kõnealustest kirjutajatest tundub Sauter kõige kaasaegsem“ (Berg 1990: 30–31).

„Indigo“ populaarsuse ja kultusraamatuks saamise põhjusteks olid nii Sauteri romaani teema – peategelase sihitu uitamine ja aja- viitmine Tallinnas, kohvikutes ja korterites, lihtsalt puhta olemise apoloogia – kui ka kõnekeelne stiil. Võib öelda, et Sauter tõi eesti kir- jandusse nn luuserproosa, mille eeskujuks oli ameerika biitkirjandus.

„Indigot“ hinnati kõrgelt juba sünkroonkriitikas. Näiteks lei- dis Peeter Künstler arvustuses „Tobe lind“, et „Indigo“ on väga ehe ja „pungil lähiaegade hunnitut argisuse poeesiat, mis võiks ka üle aegade tõusta“ (Künstler 1990: 1291). Hannu Oittinen aga tõstis esile seda, et Sauteri romaan on väga olevikuline, kirjeldab nüüdishetke ning jätab kõrvale tarbetu mineviku ja tuleviku (Oittinen 1990: 82). Ka leidis Oittinen, et Sauter oskab lugeja tähelepanu haarata: „Sauteril on ka tähelepanuväärt võime meelitada lugeja oma teksti juurde, ja kui ta juba kord kätte saadud, enam mitte lahti lasta. Kadestamis- väärt omadus algaja kirjaniku jaoks.“ (Oittinen 1990: 82)

Sauterit on ennekõike seostatud kõnekeelsuse tulekuga eesti seni valdavalt kirjakeelsesesse kirjandusse, ilukirjanduslikus tekstis kasu- tatava keele teisenemisega.

Seniajani oli eesti kirjandustraditsioonis enamasti tehtud väga selgelt vahet kõne- ja kirjakeelel, teose ilmumise eelduseks oli korrektne, normidele vastav kirjakeel. Slängi või kõnekeelsust esines üldiselt ainult tegelaste dialoogis. Erandiks on muidugi puhas murdekirjandus ja murdelise taustaga või vesteline kirjandus. Sauteril oli aga ka kogu autoritekst kõnekeelne.

Epp Annus on kirjutanud „Indigo“ kohta: „Sauteri „Indigo“ püüab vältida kirjandust igal moel, püüab kirjaliku teksti viia võimalikult lähedale suulisele kõnele. „Indigo“ kasutab kõnekeelt ja slängi, suulise kõne hoolimatut süntaksit ja väldib kirjandusele omaseid stilistilisi markereid, ’ilusat sõna.“ (Annus 2001: 652) Cornelius Hasselblatt aga on märkinud, et Sauteri tekst „on kokku pandud lühikestest lõikudest, sisemonoloogidest või pikematest dialoogidest ja see, mis toimub, on teisene. Tähtsusetu igapäevane lora, ei midagi muud.“ (Hasselblatt 2016: 611)

Epp Annus on leidnud, et kui Unt ja Undusk rajasid mõlemad oma teed läbi juba kirjutatud kirjanduse, siis Sauteri tekst ei näe enese sellisel koormamisel mingit mõtet. Annus on väitnud, et „Sauteri „Indigo“ mõjus omas ajas äärmuslikuna just oma eituse kaudu, mis võrdsustas nii kõrg- kui ajaviitekirjanduse, nii sügavuse kui ka põnevuse.“ (Annus 2000: 1356)

Üldistavalt võib aga öelda, et korrektse kirjakeele ülemvõim kirjanduses oli Sauteri teose ilmumisega murtud ja Sauter ise on kirjutanud alates „Indigo“ ilmumisest enam-vähem samas stiilis, kasutades edaspidi ka rohkesti obstsöonsusi ja tabusõnasid.³

Avangardist traditsiooniks

Nagu eelnevalt mainitud, on rõhutatud nende kolme 1990. aastal ilmunud teose olulist rolli kirjandustraditsiooni muutmisel.

Nii näiteks kirjutab Neeme Lopp: „Need tekstid pidid oma kaasajas lugejale mõjuma šokina. Mitmed neile iseloomulikud jooned

---

³ Autori andmetel soovitati kirjastuses otsesed obstsöonsused „Indigo“ tekstist välja jätta (Sauter 2019).

ei puhke kultuuri rüpes, vaid just erinevusena sellest. Just selle erinevuse tähistajad löövad kõige silmapaistvamalt kaasa vana kirjanduskaanoni murdmises ja juhatavad sisse 1990-ndad aastad eesti kirjanduses.“ (Lopp 2004: 656)

Kuidas aga said just need teosed 1990. aasta proosamuutusi ise-loomustavateks esindusteosteks ja kust pärineb 1990. aasta olulisuse rõhutamine?

Nende kolme teose märgilist rolli hakati märkama 1990. aastate kirjandusest üldistusi tehes. Juba 1990. aastal ilmunud arvustuses võrdles Hasso Krull Jaan Unduski romaani Mati Undiga, kuna mõlemad kasutavad tekstitehnikaid, mis radikaalselt õõnestavad traditsioonilist kirjandusmõistet ja retseptsiooniestetikat (Krull 1990: 92). 1991. aastal ilmunud aastaülevaates tõi Maimu Berg debütantidest esile Peeter Sauteri ja Jaan Unduski, lisades neile ka Tarmo Tederi (Berg 1991: 397–398). 1997. aastal ilmunud mõttevahetuses eesti noorema proosa üle leidis Hasso Krull, et Peeter Sauteri „Indigo“ ja Jaan Unduski „Kuum“ on nagu kaks mõõtsirkli haara, mis hoiavad oma vahel järgnenud arenguid. Sauteri uuenduseks pidas Krull kõnekeele ulatuslikku sissetoomist ja keskendamatu horisontaalset kompositsiooni. Jaan Undusk kehtestas Krulli hinnangul uudse suhte traditsiooni ja kirjanduskeele. (Krull 1997: 257)

Laiemalt on 1990. aasta ja nende kolme autori kokkusidumine ja teoste märgilisuse rõhutamine levinud aga alates Epp Annuse käsitlustest ja hilisemad uurijad on tema seisukohti võimendanud (vt ka Epner 2018: 1596).

Üheks oluliseks tekstiks järgneva proosakaanoni kirjeldamises kujunes Loomingu 1990. aastate kirjanduse üle peetud mõttevahetuses ilmunud Epp Annuse tekst „Proosast“ (Annus 2000). See oli esimene kord, kus Jaan Unduski, Peeter Sauteri ja Mati Undi tekstid pandi kokku ja kõrvuti ning Epp Annus määratles nende kaudu 1990. aastate proosauuenduse alguse, väites, et just need kolm teksti toovad murrangu senisesse kirjandustraditsiooni. Tegelikult käsitles Annus samasuguse murrangutekstina ka 1990. aastal ilmunud

Mari Saadi romaani „Võlu ja vaim“ (Annus 2000: 1357, Annus 2001: 653–654), seega seisneb Annuse jaoks 1990. aasta proosamurrang 3+1 teoses. Ometi edasi see 3+1 mudel väga ei levinud ja domineerima jäid kolm 1990. aastal ilmunud võtmeteost.

Nii jätkuski pärast Epp Annuse kirjutist 1990. aasta proosauuenduse seostamine nende kolme teosega. Ennekõike võimendas seda 2001. aastal ilmunud „Eesti kirjanduslugu“, kus Annus lähtub enda kirjutatud nüüdisproosa peatükis oma varasematest seisukohtadest ning peab Jaan Unduski „Kuuma“ 1990. aastate proosauuenduse võtmeteoseks üheskoos Peeter Sauteri „Indigo“ ja Mati Undi romaaniga „Öös on asju“ (Annus 2001: 650–653).

Ka Cornelius Hasselblatt oma „Eesti kirjanduse ajaloos“ ühineb Epp Annuse arvamusega ja toob proosauuenduse tähtteostena esile Sauteri, Undi ja Unduski raamatud. Hasselblatt leiab: „Need raamatud ei käsitle surnuks vaikitud möödanikku, nad ei käsitle eesti rahva saatust, nad ei nurise oma isade ja emade tegude üle –, nad on siin ja praegu, nende keelekasutus on rikkalik, enamgi veel, nad asetavad keele oma tegevuse keskpunkti ning mängivad osalt teiste keeltega ja teistest tekstidest laenatud lausetega.“ (Hasselblatt 2016: 610) Nii rõhutab Hasselblatt, et need 1990. aastal ilmunud kolm raamatut tõusevad enamikust teistest erinedes esile ja tähistavad põõret kirjanduses.

Samuti on 1990. aastat ning Undi, Unduski ja Sauteri teoseid hiljem koos käsitletud ja murrangulistena näinud Neeme Lopp nii oma Tartu Ülikoolis Epp Annuse juhendamisel kirjutatud ja oma juhendaja seisukohtadest lähtuvas ning neid edasi arendavas bakalaureusetöös (Lopp 2003) kui ka hiljem Keeles ja Kirjanduses ilmunud artiklis (Lopp 2004).

Kirjanduskaanon kinnistub teatavasti koolide õppekavade kaudu. Kui vaadata 2011. aastal kinnitatud „Gümnaasiumi riiklikku õppekava“ ja ainevaldkonda „Keel ja kirjandus“, siis on teema all „Uuem eesti kirjandus“ rubriigis „Eesti nüüdisproosa. 1990. aastate alguse muutused ühiskonnas ja kirjanduselus. Kirjanduse roll tänapäeva ühiskonnas“ kõnealused kolm autorit Mati Unt, Peeter Sauter, Jaan Undusk kirjas koos teiste nüüdisproosa autoritega, sh Viivi Luik, Tõnu

Õnnepalu, Nikolai Baturin, Andrus Kivirähk, Mihkel Mutt, Kaur Kender, Jüri Ehlvest, Mehis Heinsaar, Ene Mihkelson jt (GRÖK).

Riiklikust õppekavast lähtuvalt on kirjutatud gümnaasiumi-õpikud. Siin saaks näidetena tuua koolides kasutusel olevatest eesti nüüdiskirjandust käsitlevatest õpikutest Epp Annuse, Luule Epneri ja Mart Velskri õpiku „Uuem eesti kirjandus. Gümnaasiumi kirjandusõpik“ (2006), Jan Kausi „Uuema kirjanduse“ (2015) ja Monika Undo „Nüüdiskirjanduse kurvid ja ristmikud“ (2017). „Uuemas eesti kirjanduses“ on kõik kolm 1990. aastal avaldatud teost – Unduski „Kuum“, Undi „Öös on asju“ ja Sauteri „Indigo“ – esile toodud, rõhutades seda, et nüüdiskirjanduse puhul said oluliseks proosateose keel, intertekstuaalsed mängud ja muutunud maailmapilt (Annus, Epner, Velsker 2006: 202–204). Kuigi õpikus ei ole seda eraldi märgitud, on tõenäoliselt selle peatüki autoriks Epp Annus, kes tsemendteerib niimoodi oma „Eesti kirjandusloos“ loodud kaanonit.

Monika Undo õpikus „Nüüdiskirjanduse kurvid ja ristmikud“ tuuakse samuti Sauteri, Unduski ja Undi romaanid esile kui murrangulised teosed, mis mõjutasid 1990. aastate Eesti kirjanduselu ja proosa arengut (Undo 2017: 20). Tõenäoliselt on Monika Undo toetunud oma käsitluses nii „Eesti kirjandusloole“ (2001) kui ka Cornelius Hasselblatti „Eesti kirjanduse ajaloo“ (2016), millele mõlemale ta õpikus viitab (vt Undo 2017: 20).

Jan Kausi „Uuemas kirjanduses“ (2015) on käsitletud küll Mati Undi „Öös on asju“ postmodernismi tutvustavas peatükis (Kaus 2015: 14–15) ja Peeter Sauteri „Indigot“ kõnekeelsusest rääkivas peatükis (Kaus 2015: 20), kuid Jaan Unduski teost selles õpikus eraldi välja toodud ei ole.

Kokkuvõtvalt saab öelda, et need näidetena vaadeldud gümnaasiumi kirjandusõpikud toetavad valdavalt seisukohta, et 1990. aasta oli murranguline ja et Undi, Unduski ja Sauteri teosed olid 1990. aastate proosauuenduse lipulaevad.⁴

---

⁴ Pille Riismaa, Astrid Rätsep ja Tiina Õunapuu ei maini neid teoseid aga oma kirjandusõpikus „Eelmise sajandi eesti kirjandus“ (2002) üldse.

Nii võime näha, et eesti kirjandustraditsiooni jõudsid 1990. aasta avangardsed teosed – „Öös on asju“, „Kuum“ ja „Indigo“ – väga klassikalisel viisil, lausa kanoniseerimise õpikunäitena. Kõigepealt soosiv sünkroonkriitika ja esiletõstmine aastaülevaadetes. Siis auhindamine (nt Unduski puhul), jõudmine üliõpilastöödesse ja kirjandusteaduslikes uurimustes, järgnevalt käsitlemine kirjanduslugudes. Viimane etapp ja nende kolme teose kinnistumine kirjandustraditsiooni toimus gümnaasiumi riikliku õppekava ja kooliõpikute kaudu. Võtmeautoriks on siin osutunud aga Epp Annus, kes „Eesti kirjandusloos“ Undi, Unduski ja Sauteri kokku sidus ja keda hilisemad käsitlused kordama hakkasid.

Traditsiooni ja avangardi paradoksid

Kui aga praegu, ligi 30 aastat pärast ilmumist, neid kolme kirjanduskaanonis märgilist teost 1990. aastate kirjanduse taustal üle vaadata, siis paistavad silma mõned jooned, mis 1990. aastate lõpul ja 2000. aastate algul ei olnud veel selged.

Nimelt on 1990. ja 2000. aastate kirjandusarenguid jälgides näha, et edasi on hargnenud liinid, mis on tulenenud Mati Undi romaanist „Öös on asju“ ja Peeter Sauteri „Indigost“.

Mati Undi romaan „Öös on on asju“ oli üks 1990. aastatel alanud postmodernistliku kirjanduse võidukäigu avalööke. Kohe jätkas Unt ise postmodernistlikku liini romaaniga „Doonori meelespea“ (1990). Postmodernistlikke teoseid ilmus aga 1990. aastatel rohkesti. Nimetada võiks näiteks Toomas Raudami „Tarzani seiklused Tallinnas“ (1991), Toomas Vindi „Lõppematu maastik“ (1997) jt. Aastatuhandevahetusel oli nooremate autorite seas postmodernism levinud ja eelistatud loomeviis. Näidetena saab tuua Kadri Kõusaare keelemänge sisaldava debüütromaan „Ego“ (2001), Berk Vaheri romaan „Lugulaul“ (2002), Jan Kausi novellikogu „Õndsate tund“ (2003), mis miksib kirjandust popkultuuri ja netikommentaari-dega, Wimbergi romaan „Lipamäe“ (2002) jne. Postmodernism on oluline ka 21. sajandi autorite hulgas – näiteks Barthol Lo Mejori

eksperimentaalne „Popdada 2007–2008“ (2008), Chaneldiori „Kontrolli alt väljas“ (2008), mida võib pidada Bret Easton Ellise „Ameerika psühhopaadi“ pastišiks, Robert Randma „Sigaret“ (2009) jt.

Nii on postmodernism, mis Undi teose puhul tekitas veel võõristust ja kutsus kasutama hinnangut „segane nagu postmodernism“, igal juhul üks 1990. aastatel kirjandustraditsiooni sulanud nähtusi.

Sarnane oli ka Peeter Sauteri „Indigo“ mõju. Uudsenä ja avangardsena mõjunud „Indigo“ avas tee kõigile autoritele, kes eelistasid oma loomingus kasutada normeeritud ja korrektse kirjakeele asemel kõnekeelt või vägisõnu. Kõnekeelsus ja ka vägisõnade kasutamine muutus üheks 1990. aastate keskseks teemaks, mis tekitas tõsist poleemikat; näiteks toimus 1999. aasta mais Eesti Kirjanduse Seltsi korraldatud konverents, kus arutleti roppuste kasutamise üle kirjanduses. Et see teema on jätkuvalt aktuaalne, näitavad praegugi kirjanike raamatukogureisidel toimuvad diskussioonid. Sauterlikku kirjutusviisi arendas edasi ennekõike Sauter ise, avaldades rohkesti raamatuid, aga see kõnekeelsus sai eeskujuks ka mitmetele noorematele autoritele. Kirjandusest taandus kõrg- ja madalstiili range eristamine ja 1990. aastatel kirjandusse tulnud noorema põlve autorite hulgas leidub mitmeid sauterliku keelepruugi kasutajaid. Obstsöonsusi, kõnekeelsust ja vägisõnu on peale Sauteri kasutanud näiteks Kati Murutar, Kaur Kender, Olavi Ruitlane, Merca, Sass Henno jt.

Seega on ka Peeter Sauteri „Indigo“ puhul näha, kuidas selle teosega kirjandusse toodud kõnekeelsus sai eesti kirjandustraditsiooni lahutamatuks osaks.

Nende kahe väga tugeva liini kõrval jäi kolmas 1990. aastal ilmunud märgiline teos – Jaan Unduski „Kuum“ – kuidagi eraldi ja üksi. Unduskile ei järgnenud teisi autoreid, kelle teostes oleksid ühendatud barokne keelekasutus, intensiivne erootiline pingeline, tihe intertekstuaalne kude ja literatuursus. Mati Unt oli oma sõnalisuses mängulisem ja kergem. Tekstilise tiheduse ja sõna tähtsuse olid esil Jüri Ehlvesti loomingus, kuid Ehlvesti eesmärk oli pigem teadmine või valgustus, mitte erootika. Ka polnud Ehlvesti sõnakasutus

niivõrd barokne ja literatuurne. Võib-olla on oma tekstimassiivsuses midagi Unduskile sarnast Olle Lauli teostes, kes avaldas oma romaanid 21. sajandi alguskümnenditel – „Niguliste õpilased“ (2007), „Kodutus“ (2011), „Kuristik“ (2018). Samas pole neiski esil literatuursus ja intertekstuaalsus.

1990. aastate ja 2000. aastate pealiin nihkus Unduski tihedast baroksest keelejoobumuslikust ja erootilisest teosest eemale ja moodustus pigem Andrus Kivirähki, Tõnu Õnnepalu/Emil Tode ja Jüri Ehlvesti ümber, hiljem näiteks Kaur Kenderi ning Mehis Heinsaare ümber. Samas oli Mati Undil ja Peeter Sauteril 1990. aastatel kindel ja keskne positsioon. See suundumus tuleb tegelikult välja juba 1997. aastal Loomingus avaldatud üheksa kriitiku arvamustest noorema poosa kohta, kus juhtautoritena mainitakse kõige rohkem Õnnepalu, Kivirähki, Ehlvesti, Sauterit (Noorem proosa 1997).

Mis siis võis olla Jaan Unduski „Kuuma“ eraldijäämise põhjuseks? Üheks põhjuseks oli arvatavasti see, et see oli Jaan Unduski ainuke romaan. Ta ise ei kirjutanud enam uusi romaane, vaid suundus akadeemilisse sfääri ja näitekirjandusse. Seega ei olnud ta 1990. aastate kirjanduspildis enam kirjanikuna esil. Samas võis teiseks põhjuseks olla ka see, et Unduski „Kuum“ oli liiga lihvitud ja keerukas teos, mida oli küll hea nautida ja imetleda, kuid samas laadis kirjutada oleks noorematele järgijatele olnud liiga suureks väljakutseks. Kolmas eraldijäämise põhjus võis olla seotud üldiste kirjandusarengutega. Epp Annus tõi välja, et Unduski „Kuuma“ puhul oli tegemist modernismi kõrgpunkti tähistava teosega (Annus 2001: 651). Võiks siis oletada, et kuna 1990. aastate kirjandussituatsiooni dominant liikus modernismist eemale postmodernismi suunas, ei olnud „Kuuma“-sugusel kõrgmodernistlikul romaanil enam tugevat kandepinda, kuna autoreid huvitas pigem postmodernistlik kujutuslaad.

Kokkuvõte

Siinses artiklis arutleti selle üle, kas kõik need kolm 1990. aastal ilmunud teost – „Öös on asju“, „Kuum“ ja „Indigo“ – ikka määratlesid järgnenud kümnendi proosa arengutee, nagu on arvatud (vt nt Krull 1997, Annus 2000, Annus 2001, Lopp 2004, Hasselbatt 2016)?

Vastusena saaks öelda, et 1990. aastal ilmudes olid need teosed tõesti avangardsed, olemasolevat traditsiooni murdvad. Kuid edasisi arenguid jälgides on näha, et mitte kõigil kolmel tekstil ei olnud järgneva kümnendi suhtes samasugune roll. Hüppe traditsiooni murdvast avangardteosest uut traditsiooni loovaks teoseks, mis „määratlesid järgnenud kümnendi proosa arengutee piire ja võimusi“ (Lopp 2004: 641), tegid ainult Undi ja Sauteri romaanid.

Jaan Unduski „Kuum“ seevastu jäi eraldi, ilma järgijateta. Kujundlikult võiks öelda, et Unduski romaan jäi üksikuna seisma kui plinkiv majakas, mille valgusvihk paraku ei kutsunud laevu endale järgnema, vaid need keerasid teistele radadele.

Nii saab kokku võttes väita, et 1990. aastate kirjandustraditsiooni kujundasid Mati Undi „Öös on asju“ ja Peeter Sauteri „Indigo“, muutudes ise traditsiooni osaks. Üksi, ilma järgijateta jäänud Jaan Unduski „Kuum“ seevastu ei sulandunud järgnevatel kümnenditel kirjandustraditsiooni, vaid pigem ongi jäänud püsima kirjanduslukku uuendusliku ja avangardsena.

Seega, kui edaspidi analüüsida 1990. aastate proosamuutusi või õpetada neid gümnaasiumi kirjandustundides, võiks mitte niivõrd tähtsustada ühte aastat 1990 ja sel aastal ilmunud teoseid, vaid pigem jälgida arenguid kogu kümnendi jooksul.

KIRJANDUS

- Annus, Epp 2000. Proosast. – Looming 9, 1356–1357.
- Annus, Epp 2001. Proosa uuenemine. – Annus, Epp; Luule Epner; Ants Järv; Sirje Olesk; Ele Süvalep; Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, 646–667.
- Annus, Epp; Luule Epner; Mart Velsker 2006. Uuem eesti kirjandus. Gümnaasiumi kirjandusõpik. Tallinn: Koolibri.
- Berg, Maimu 1990. „Vikerkaar“ proosa. – Vikerkaar 10, 30–33.
- Berg, Maimu 1991. Proosa 1990 – debüüte ja mälestusi. – Looming 3, 391–400.
- Eesti kirjanduslugu 2001 = Annus, Epp; Luule Epner; Ants Järv; Sirje Olesk; Ele Süvalep; Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
- Epner, Luule 2001. Proosa uuenemine kodumaal. – Annus, Epp; Luule Epner; Ants Järv; Sirje Olesk; Ele Süvalep; Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, 478–500.
- Epner, Luule 2018. Jaan Undusk kirjanikuna. – Looming 11, 1594–1608.
- GRÕK = Gümnaasiumi riiklik õppekava. Lisa 1. Ainevaldkond „Keel ja kirjandus“. RT I, 14.02.2018, 9, <https://www.riigiteataja.ee/akt/114022018009> (10.12.2019).
- Hasselblatt, Cornelius 2016. Eesti kirjanduse ajalugu. Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tartu-Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit 2000. Kaanonist lahti. – Looming 2, 254–264.
- Kaus, Jan 2015. Uuem kirjandus. Tallinn: Maurus.
- Kesküla, Kalev 1990. Milleks Mati Undile viiul? – Looming 6, 845–847.
- Krull, Hasso 1990. Kaks sammu väljapoole. – Vikerkaar 9, 89–92.
- Krull, Hasso 1997. Eesti noorem proosa: üheksa arvamust. – Looming 2, 257–258.
- Künstler, Peeter 1990. Tobe lind. – Looming 9, 1290–1291.
- Looming 1999–2001 = Mõttevahetus. 1990-ndad eesti kirjanduses. – Looming 1999, 9–12; 2000, 1–12; 2001, 1.
- Lopp, Neeme 2003. Kolm erinevat tekstilooemeviisi: Mati Unt “Öös on asju“, Jaan Undusk “Kuum“, Peeter Sauter “Indigo“. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.
- Lopp, Neeme 2004. Asendussõnalisus ja teksti mõnu. – Keel ja Kirjandus 9, 641–656.

- Noorem proosa 1997 = Eesti noorem proosa: üheksa arvamust. – Looming 2, 254–267.
- Oittinen, Hannu 1990. Paljutöotavalt pinnaline proosa. – Vikerkaar 12, 82.
- Pruul, Kajar 2000. Vana sajandi uued luuletajad. – Varjatud ilus haigus. Valik sajandilõpu luuletajaid. Koost. K. Pruul. Tartu: Eesti Kostabi Šelts, 175–207.
- Sauter, Peeter 1990. Indigo. Tallinn: Eesti Raamat.
- Sauter, Peeter 2019. Suuline teade artikli autorile 18.12.
- Undo, Monika 2017. Nüüdiskirjanduse kurvid ja ristmikud. Tallinn: Koolibri.
- Undusk, Jaan 1990. Kuum. Lugu noorest armastusest. Tallinn: Eesti Raamat.
- Unt, Mati 1990. Öös on asju. Tallinn: Eesti Raamat.
- Velsker, Mart 2000. Kaks lainet. – Looming 4, 562–574.
- Viires, Piret 1990. Taevane ja maine armastus. – Vikerkaar 9, 87–89.
- Viires, Piret 2000. Etnofuturismist küberkirjanduseni. Eesti kirjandus 1990-ndatel aastatel. – Looming 11, 1682–1687.
- Viires, Piret 2008. Eesti kirjandus ja postmodernism. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

SUMMARY

TRADITION AND AVANT-GARDE: SOME ADDITIONS TO LITERARY CHANGES IN THE 1990s

In 1990 three Estonian novels were published that have been connected to the prose innovation of the 1990s – *Things in the Night* (*Öös on asju*) by Mati Unt, *Indigo* by Peeter Sauter and *Hot* (*Kuum*) by Jaan Undusk. All these works differ from each other significantly; however, in various articles, literary histories and Estonian literary canon, they are considered as flagships of the Estonian literary upheaval of the 1990s.

The article analyses the role of these works in the literary changes of the 1990s and discusses if and how these texts became part of the Estonian literary tradition during the 1990s and 2000s.

The article discusses how the trends proceeding from *Things in the Night* and *Indigo* became part of the Estonian literary tradition and that several other authors followed their examples. Mati Unt's *Things in the Night* was one of the first major representatives of postmodernism in Estonian literature and many writers continued this trend by creating postmodernist works in the 1990s and 2000s. Peeter Sauter's *Indigo* was written using everyday colloquial speech, which was a new approach in Estonian literary language. Several younger authors in the 1990s and 2000s followed Sauter's example, writing in colloquial language and using obscene words in their literary texts.

However, Jaan Undusk's *Hot*, which was stylistically rich, significantly intertextual and explicitly erotic, stood alone following its publication in 1990 and found no followers in the subsequent decades. One reason for this could be the fact that Undusk did not himself have any further novels published.

The article concludes that of these three innovative novels, *Things in the Night* and *Indigo* became part of the Estonian literary tradition, while Jaan Undusk's *Hot*, on the other hand, has remained in Estonian literary history as an example of innovative and avant-garde novel.

Keywords: 1990s, Estonian prose, literary changes, modernism, post-modernism, Mati Unt, Peeter Sauter, Jaan Undusk